

Člověk a dějiny (Poznámky k filosofii dějin) [1949]

I.

Zdá se, že alespoň u většiny myslitelů zdomácnělo dělení věd na přírodní a duchovní a řadění historie mezi typické duchovědy. Věc se obyčejně ukazuje tak: přírodní děje plynou samy o sobě, nikdo je nemusí postrkovat; úkolem přírodovědce je konstatování fakt, popis průběhů a výklad změn; žádá se na něm exaktnost, objektivnost, neinteresovanost na povaze výsledků jeho zkoumání a oproštění od nedoložených mínění a předsudků. Přírodovědec je vždy jakýmsi divákem, jehož povinností je přesně zaznamenat všechna zjistitelná data, ale jehož osoba musí být dokonale nezáúčastněná; chladná a úřední. Jinak je tomu v duchovědách: tam už nejde o pouhý přírodní proces, nýbrž o činnost lidskou; nejde už jenom o popis a konstatování, nýbrž o pochopení a hodnocení; vědec už nemůže stát stranou, nemůže zůstat nestranným divákem, nýbrž je aktivním účastníkem, anebo neví vůbec, oč jde.

Takové rozlišení ovšem nevyniká přesností; věc je daleko hlubší a složitější. Ponechme stranou poukaz, jak rozdělení nepostihuje vůbec některé obory a jak dva blízké obory často od sebe rozdělí. Jde nám hlavně o to, že takové pojetí nemá velké praktické ceny především proto, že slovy „přírodověda“ a „duchovověda“ jsou označeny nikoli skutečné obory vědní, nýbrž umělé konstrukce; nenajdeme v tomto smyslu čistou „přírodovědu“ ani čistou „duchovovědu“. Nicméně je třeba uznat, že takovým rozlišením při všech nedostatcích byl učiněn značný krok kupředu; nevyhovovalo už pozitivistické pojetí vědy. Jako vždy i v tomto případě je nutno vyhmátnout podstatné od nedůležitého a správné od nepřesného a chybného. Žádná věda není pouhou registrací, v každé jde o pochopení, o porozumění, o účast a zájem; radost z práce a nadšení pro věc patří také k vědě, byť by se nám neodborníkům zdála sebevětší sušinou. Smysl uvedeného rozdělení je však ten, že je skutečně jakýsi základní rozdíl mezi dvěma druhy věd. Tento rozdíl však nepostihneme ani na předmětech vědních oborů ani na jejich methodách; tento rozdíl nemá své těžiště v oblasti noetické a jeho závažnost se nemůže dosti dobře projevit v třídění věd. Výsledky některých věd nám totiž umožňují pochopit, co je správné, mravné a spravedlivé; jiné jen ukazují, co je prospěšné, účinné a hospodárné. Neříkám, že nám samy vědy odhalují, co má být; můžeme to jen na základě jejich výsledků pochopit. Ale přesto soudím, že rozdíl je podstatný; pokusím se ukázat závažnost věci tentokrát na historii.

II.

Jestliže vyslovujeme theorie o původu párových končetin obratlovců, nepovažujeme je za kapitolu z historie ryb; právě tak při chemickém procesu nemluvíme o dějinách vzniku té či oné sloučeniny; geologické vránění nám nepředstavuje revoluční období zemského povrchu. Pokud někdy přece užijeme podobných termínů, je to vědomá nepřesnost. Naproti tomu mluvíme plným právem o historii vývojových teorií, o dějinách způsobů technické výroby kyseliny sírové nebo o historii vědy geologické. Důvodem k této terminologii je fakt, že skutečné dějiny může tvořit toliko, člověk. To je velice důležitá věc a bude dobře, když se u ní alespoň na chvíli zastavíme.

Odpíráme-li název dějiny procesům přírodním a propůjčujeme-li jej činům lidským, je to proto, že člověk nezůstává v průběhu dějin v mezích pouhé přírodnosti, nýbrž že je přesahuje. Tato skutečnost je pro historii podstatná, neboť ji umožňuje a zakládá. Nebudeme se na tomto místě zabývat zkoumáním její povahy; jen tolik naznačím, že se dotýkáme problému lidské svobody. Historie je jistě podmíněna přírodní nutností a nikdy není od přírodních mezí docela osvobozena; a víc, historie má své kořeny pevně zapuštěny do přírodního procesu. Začátek dějin je však tam, kde se prosadila lidská svoboda tím, že překročila hranice pouhé přírody. To je ovšem pouze začátek; každým dalším historickým okamžikem vzrůstá vrstva nové faktičnosti, která již sama přesahuje přírodní proces, nad vrstvou pouhé přírodnosti a upevňuje tak kořeny historie. Těžiště a smysl dějin je pak tam, kde svou svobodu uplatňující člověk přesahuje hranice každé faktičnosti; bez takového nového přesahování a překonávání dosavadního stavu se pod člověkem začne historická půda rozpadat. Jest tedy chápati lidskou svobodu jako ustavičnou možnost transcendence vůči faktičnosti.

Pokud ovšem chápeme svobodu jako součást lidského vybavení, musíme konstatovat, že sama o sobě ještě nemá povahu transcendentní, že sama o sobě ještě nepřesahuje přírodní proces. Naopak, sama v sobě zůstává neuplatněna, v mezích přírodnosti a v každém případě v poddanosti zákonu imanentnímu faktické skutečnosti. Lidská svoboda však může přesahovat toto poddanství, když se cele odevzdá zákonu, který není z tohoto světa. Tento zákon může být zásadně dvojího druhu, jak si ještě ukážeme. Především však je k takovému překročení mezí třeba vyloučit z přirozeného průběhu věcí prvky nahodilé, zbytečně a vzájemně se rušící; naproti tomu je třeba cílevědomě podporovat prvky podstatné, důležité a vzájemně se posilující. K tomu cíli ovšem musí člověk tyto prvky od sebe rozeznat. Musí mít tedy nějaké své pojetí situace, a to je ovšem založeno na širokém základě vlastních i přejatých zkušeností. I patří k podstatě dějin, že v každém jejich okamžiku jde o pojetí a plán vedle faktického průběhu historie. Odtud je pravděpodobně také dvojí smysl slova historie, které jednou označuje spisy nebo vědu a po druhé události, jak se staly.

Když člověk uplatňuje svou svobodu přesahovat pouhou faktičnost, může mít na mysli dvě různé věci; přesněji řečeno, vždycky má na mysli jednu a jenom někdy tu druhou. V každém takovém případě jde o lidské zvládnutí situace; člověk ne chce být vlečen událostmi, nýbrž chce být nad nimi, chce je řídit a ovládat. Nemůže tedy jednat libovolně, nýbrž plánovitě a promyšleně. Tehdy si člověk sám klade svůj plán a zákon, pod jehož vládou může být vždy do jisté míry pánem situace; sám je tedy zákonodárcem i plnítelem zákona, sám je posledním normotvůrcem. V takovém případě není už možno mluvit pouze o rozpadu – přírodu přesahující historické půdy –; nescíslné případy v historické zkušenosti a sama vnitřní logika věci ukazují, že tak vzniká nový druh historického procesu, který lze srovnat s ránou a vředem na organickém těle. Ze samotné půdy historické faktičnosti vyrůstají nová a nová chapadla ďábelských sil, jimž člověk dávno už není pánem, nýbrž jejichž je obětí a otrokem. Vpřed zasáhne ovšem daleko širší oblast a i po uzdravení zůstává otrava na dlouhou dobu v celém organismu; historie je pak jakoby nakažena ještě dlouhý čas po tom, když lidé tuto historickou katastrofu

zvládli. A opět zůstává tatáž otázka: ve jménu čeho ji zvládli? Pakliže ve jménu svých zákonů, budou poslední věci horší prvních. Žádný organismus nesnese neomezené množství vředů na svém těle; po mnoha historických katastrofách mohou nastat smrtelné křeče. Nemyslím, že může být lidstvo bezpečno před takovýmto definitivním koncem vší historie.

Ale člověk při „vykonávání své svobody“ může mít na mysli ještě něco jiného. Nepodléhá klamu, jako by stál mimo situaci nebo nad situací, kterou chce zvládnout, nýbrž vědomě se řadí k ní a do ní. Je-li situace zlá, nese na svých bedrech nejenom je jí tíhu, ale i odpovědnost za ni. Tehdy nechce člověk jen zvládnout situaci, nýbrž především sebe v této situaci. Pak ovšem ne může vycházet sám ze sebe, nýbrž čeká pomoc odjinud. Musí se s plnou poslušností odevzdat zákonu, který není jeho výtvořem a který je transcendentní v pravém slova smyslu. Tím se ovšem nezabývá nutností a povinností i dále tvořit plány a programy, ale důležité jest právě to, že veškeré lidské úsilí je ustavičně kontrolováno, měřeno a hodnoceno mírou, již není člověk sám. V příštích odstavcích se vynasnažím objasnit věc v širším měřítku. Nyní bych jen poznamenal, že veškeré druhy lidského úsilí, jež je možno shrnout do prvního úseku, patří mezi rozličné formy mravního idealismu, zatím co ostatní druhy, uvedené na druhém místě, se vyznačují mravním realismem. Nadšení pro nádherný cíl a fanatismus každé oběti s brutalitou prostředků je charakteristický pro první z nich; příkrý rozpor mezi cílem a prostředky je jeho nejvýznačnějším rysem. Vědomí relativnosti každého lidského úsilí a prozatímnosti každého lidského cíle s úzkostlivostí při výběru method a prostředků je opět pří značné pro druhý. Význačným jeho rysem je nedůvěra ke každé mu plánování na tisíc let nebo na věky a pozornost obrácená se starostlivostí a péčí k současným okamžikům a především k živým lidem.

Nebývá toho mnoho z našeho myšlení, co nového můžeme odevzdat ostatním lidem; obrovskou většinu názorů, myšlenek, pojmů a přesvědčení jsme převzali od jiných. A tu je zřejmé, že myšlenky a názory se nepřenášejí s člověka na člověka dědičně, nýbrž že jim jsme vyučováni, a to každý zvlášť, každý znovu. I tady má ovšem historie své kořeny v přírodním procesu a v půdě faktičnosti, a jenom v souvislosti s tím můžeme mluvit o historickém vývoji a o pokroku v dějinách, jak si jindy ověříme, ale pro centrální historickou linii a pro těžiště dějin je charakteristická základní přetržitost nositelů a tvůrců historie. Ta je podstatná právě pro schopnost člověka přesahovat meze faktičnosti a tím se stává i podstatným znakem celé historie.

Naproti tomu vidíme, že je něco společného lidem různých věků a dob, co jim umožňuje vzájemné pochopení a co dovoluje dnešním lidem rozumět dlouhým řadám předchůdců. Celá výchova je založena na tom, že se lidé mohou dohovorit, že si mohou rozumět a že si mohou navzájem radit. To se ovšem nedá redukovat na přirozenou schopnost lidskou, která je pouhým technickým zařízením, podmínkou a pomůckou. Víme také, že možnost dorozumění záleží do značné míry na tom, o čem se chtějí lidé dorozumět – neboť lidé se nemohou dorozumět o všem a ve všem, nýbrž jenom o tom a v tom, co je pro ně společné, stejné, co pro jedny existuje nebo platí právě tak, jako pro ty druhé. Z těchto důvodů nemůžeme na dějiny pohlížet jako na ustavičnou změnu; historie má podstatný vztah k tomu, co je stále a vždy platné. To ovšem neznamená, že stálost a trvalost

můžeme najít v dějinách; naopak, právě časová drazezenost a přechodnost patří k podstatě dějin. Ale právě tak k podstatě dějin patří stále akutní, i když v čase proměnlivý vztah a živý Poměr k tomu trvalému, které netrvá v historii, ale stále znovu pro ni platí a v ní se uplatňuje. A to je jediné forum, na kterém může člověk měřit nejen své mravní odhodlání, nýbrž kde může chápat také mravní a duchovní odkaz minulosti; bez něho bychom nemohli nikdy pochopit druhého člověka, nemohli bychom rozumět, za čím jde, nač spoléhá, čemu věří, kde je jeho poslední jistota; bez něho by se lidské dějiny podobaly historii matematiky nebo historii šachových problémů; přesněji, bez něho by nebylo historie.

IV.

Člověk, který tvoří dějiny, nepřejímá nikdy cizích myšlenek se vším všudy, nepřisvojuje si je „i s chlupy“, nýbrž vždycky je promýšlí, kontroluje, posuzuje, váží, třídí, a pak teprve bere za své nebo odmítá. Dějiny jsou pro něho velikou dílnou, kde se množství jemu podobných lidí pokouší zvládnout tu či onu situaci všelijakými způsoby. To je ovšem veliká příležitost k poučení, neboť lze dobře sledovat různá slavnostní prohlášení a programy a zároveň kontrolovat jejich důsledky a vliv v historii. Také s tohoto hlediska některé programy odsuzuje a na jiné navazuje. K takovému souhlasu nebo odmítnutí potřebuje ovšem v obou případech nejen dobře rozlišovat, nýbrž také hodnotit a měřit; i naskýtá se nám otázka základní, možná již několikrát čtenářem vyslovená: ve jménu čeho rozsuzuje takový člověk? Potřebuje zajisté měřítek; kde je vezme? Vždyť i ta přejal od svých rodičů a učitelů, vždyť i těm byl vyučen, a to – jak se zdá – již bez možnosti vlastní kontroly. Jak ven z tohoto kruhu?

Chtěl bych ukázat, že v okamžiku; kdy člověk přistupuje, aby vážil a hodnotil odkaz minulosti, znamená to pro něho začátek dvojího soudu, dvojího vážení, kde na miskách vah je v obou případech on sám. Kdykoliv totiž přicházíme, abychom soudili politické, myšlenkové, mravní i duchovní dědictví po svých otcích, jsme tímto soudem postiženi také my sami; činíme si nárok na obecnou platnost svého soudu a spadáme tak sami do jejího okruhu. Ale to je jenom ona méně důležitá polovina onoho dvojitého soudu nad námi; její smysl je v požadavku pevného přesvědčení, důslednosti a opravdovosti všeho úsilí: člověk nesmí být třtinou větrem se klátící a nesmí být pomlouvačem ani pochlebníkem. Je však ještě druhá polovina tohoto „soudu dějin“ nad námi, nepoměrně vážnější a hlubší.

Historie není jen zrcadlem nastaveným naší tváři, kdykoli se se svým soudem obracíme k jejich odkazu. Tehdy, když chceme účtovat s odkazem dějin, přichází k nám vždycky také něco, co nebylo v našem přístupu a v našem pojetí, nýbrž co je pro nás pokynem a výzvou, pokáráním nebo posilou, co nelze už přetvářet a formovat, nýbrž co chce formovat nás a co přichází s takovou mocí a suverenitou, že není pochyby o tom, že to není jen odraz lidského ideálu ani programu. Celá historie se tak stává jenom příležitostí k pochopení zvěsti tohoto pokračujícího soudu nad člověkem, neboť sama ji nepodává a ani nemůže podat. Jenom to je z ní zřejmé, že ona zvěst panovala i nad všemi těmi muži a ženami, kteří jsou jejími prostředníky a posly. Pochopíme-li jejich tlumočnickou úlohu a obsah jejich poselství, uvidíme docela zřetelně, že se našemu pochopení a porozumění otevřelo daleko víc než lidské myšlení a než lidské činy, že se nám otevřela

sama podstata lidského života a pohled na poslání a sám životní smysl člověka. Převaha této mimohistorické a mimolidské moci se projeví i v našem živém povědomí její mohutnosti, která přesahovalo možnosti vyjadřovacích schopností oněch poslů a která přesahuje i možnost jakéhokoli a tedy i našeho definitivního postižení a zvěstování.

V.

I je tedy smysl dějin v tom, že to, co my hledáme v historii, je vždycky v kontextu s tím, co hledá nás v tomto okamžiku; je v tom, že obrací náš pohled na konec dějin právě tehdy, když hledáme v minulosti posilu svých dnešních programů; je v tom, že v době úspěchů nad námi zní stálá připomínka jejich relativnosti a pomíjivosti; a je konečně v tom, že v dobách těžkých a zlých nám nedává zapomenout na neotřesitelnost pravdy, která vítězí na věky.

Tento jediný a jednotný smysl celých dějin není však v historii obsažen, není historii imanentní; dějiny nejsou vtělením tohoto smyslu; smysl ten nikde v dějinách a v žádné době nenajdeme tak, abychom jej mohli popsat a zařadit do historického procesu. Můžeme o něm mluvit jenom tak, že je dějinám určen, předepsán, že pro celou historii platí; tento smysl je nad dějinami, nad historií tak, že prohlašuje za cíl všech událostí něco, co se uprostřed dějin neustále od počátku až do dnešní doby děje a co se bude dít i nadále v časech budoucích a co se definitivně naplní až na samém konci vši historie. Mluvíme tedy o tomto smyslu celých dějin jako o zákoně a plánu, jemuž se lidé všech dob pouze přibližují, ale který nikdy nemohou sami splnit a provést; pojem takového smyslu dějin je metafysický, eschatologický.

Kdykoli lidé pocítili nad sebou moc, která staví před člověka své požadavky, mělo to vždy velký vliv na jejich pojetí situace a dějin, na jejich programy a na jejich rozhodování a činy. Je ku podivu zvláštní to ustavičné napětí mezi absolutním příkazem a jeho lidským prováděním. Nepochopíme lidský čin a vůbec žádnou historickou událost, jestliže neporozumíme, co pro každého člověka znamenal požadavek lásky, pravdy a spravedlnosti. A přesto, že vidíme, jak žádný lidský čin a žádné rozhodnutí není čistým činem a rozhodnutím lásky a jak nikdo z lidí se nemůže chlubit svou bezúhonností, přece jenom život takových lidí, kteří nad sebou uznali zákon, jenž vládne jim i celým dějinám, je při vši nedokonalosti opětovným poukazem na skutečnou lásku, skutečnou pravdu a skutečnou spravedlnost; jejich všelijak narušený život je nicméně zvěstí o životě pravém a plném. Takovýmto způsobem se tedy projevuje absolutno na relativnu, že je přístupno lidskému pochopení.